

УДК 340.15(477.5) «16/17»:340.116.001.32

Т.О. Остапенко, к.ю.н., асистент кафедри історії держави і права НУ «ОЮА»

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – 80-РР XVIII СТ.СТ.

Стаття присвячена аналізу ролі та місця історичних та історико-правових праць в процесі дослідження правової системи України-Гетьманщини. В ній встановлено, що всю сукупність досліджень із цих питань можна поділити на три періоди: дореволюційний період, радянський період, сучасний період. Також в статті проаналізовано основні напрямки, школи та підходи різних вчених щодо вивчення вказаної проблематики.

Ключові слова: Україна-Гетьманщина, правова система, історіографія, наукові праці, дослідження.

Статья посвящена анализу роли и места исторических и историко-правовых трудов в процессе исследования правовой системы Украины-Гетманщины. В ней установлено, что всю совокупность исследований по этим вопросам можно разделить на три периода: дореволюционный период, советский период, современный период. Также в статье проанализированы основные направления, школы и подходы различных ученых по изучению указанной проблематики.

Ключевые слова: Украина-Гетманщина, правовая система, историография, научные труды, исследования.

This article analyzes the role and place of historical and historical-legal proceedings in the course of the study of the legal system of Ukraine-Hetmanate. It found that the totality of research on these issues can be divided into three periods: the pre-revolutionary period, the Soviet period, the modern period. The article also analyzes the main direction, schools and the different approaches of scientists to study the said issues.

Key words: Ukraine-Hetmanate, legal system, historiography, research papers, research.

Уявлення про стан дослідження будь-якої проблеми дає історіографічний огляд. Здійснюючи історіографічний аналіз, слід зазначити, що проблеми правової системи України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. ще недостатньо досліджені у вітчизняній історико-правовій науці. Існуючі із цього питання дослідження головним чином стосуються дії матеріального права, на яке посилалися суди. У них наводиться неповний перелік норм матеріального і частково процесуального права, надається не завжди об'єктивна їхня характеристика, не розкривається їх соціальний зміст.

Поставлена автором проблема вивчалася багатьма вченими істориками та юристами в різні часи. Тому слід приділити увагу аналізу останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Серед них можна виділити Д. Багалія, К. Віслобокова, О. Гуржія, П. Музиченка, Н. Долматову, І. Усенка, Д. Яворницького тощо.

Основною метою запропонованої статті є з'ясування особливостей та напрямків дослідження історіографії правової системи України-Гетьманщини в другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. І для розкриття вказаної мети приділено увагу вирішенню слідуючих завдань:

- 1) аналіз характеру та змісту головних дореволюційних історико-правових джерел з даної проблематики;
- 2) характеристика основних напрямків розвитку історіографії правової системи України-Гетьманщини у радянські часи;

3) з'ясування ступеня впливу сучасних історичних та історико-правових джерел на дослідження питання становлення правової системи в Україні-Гетьманщині.

Всю сукупність досліджень із цих питань можна поділити на три періоди: дореволюційний, радянський та сучасний.

Одним з найвідоміших дослідників дореволюційного періоду права України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. був, безперечно, О. Кістяковський, який підготував до друку і видав „Права, за якими судиться малоросійський народ” — звід норм права України-Гетьманщини XVIII ст. На особливу увагу заслугове його „Нарис історичних відомостей” про цей звід [8]. У цьому нарисі вчений зупиняється на ставленні вітчизняного законодавства до окремих законів, що діяли на Україні, розкриває мотиви складання зводу норм права України-Гетьманщини XVIII ст., описує склад комісії, яка працювала над цим кодексом, характеризує джерела права, на підставі яких його було складено. Досить докладно аналізує дослідник пам'ятки магдабурзького права, показує їх роль в формуванні правової системи України. Порівнюючи норми зводу „Права, за якими судиться малоросійський народ” з джерелами права, що послужили для нього основою, він відзначає, в якій мірі норми права з цих джерел увійшли до зводу. До речі, О. Кістяковський мав тільки копію зводу „Права, за якими судиться малоросійський народ”, а не його оригінал [2, с. 15].

Зупиняючись на мотивах складання зводу, він стверджував, що основним поштовхом до цього були, по-перше, наявність великої кількості законів і протиріччя між ними, а, по-друге, відхід від норм права з боку суддів [2, с. 16].

Про кодифікацію права в Україні-Гетьманщині у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. писав І. Теліченко. Він дав короткий огляд тих джерел права, що входили до так званих „малоросійських прав”, вказавши на протиріччя, які виникали при врегулюванні правовідносин нормами із різних збірок законів [12, с. 430].

До фундаментальних праць у галузі кримінального і адміністративного права України-Гетьманщини належать дореволюційні праці М. Слабченка [11], який частково вивчав судову практику, та різні збірки права, зокрема „Права, за якими судиться малоросійський народ”. На підставі цих досліджень він показав систему покарань, що їх застосовували суди.

Досліджували діюче в Україні-Гетьманщині у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. право й інші відомі вчені, зокрема, М. Владимирський-Буданов, Ф. Тарановський, Г. Милорадович, Н. Стороженко, Г. Демченко, А. Єфіменко. У їх працях зібрано досить багатий фактичний матеріал.

Питаннями суду, права і судочинства в Україні-Гетьманщині у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. дослідники займаються і в післяжовтневий період. Так, історик Р. Лашенко у своїх „Лекціях по історії українського права” надає періодизацію історії права України за політичними змінами в житті народу, але не звертає уваги на соціально-економічні фактори розвитку права. Він намагався довести, на противагу окремим польським історикам права, що Статути Великого князівства Литовського є пам'ятками тільки українського права, посилаючись на мову і стародавнє звичаєве право як на його основу, не беручи до уваги те, що час створення Статуту 1529 року припадає на період завершення формування української народності. Юрист Я. Падох у книзі про ґрунтовний процес Гетьманщини періодизував історію права України за Р. Лашенком; розвиток ґрунтового процесу він поділяв на три періоди, взявши за основу такого поділу політичні зміни в Україні і наявні на той час законодавчі акти [5].

Інші дослідники — Д. Дорошенко, Р. Смаль-Стоцький і А. Яковлів — в своїх

працях намагалися довести вплив німецького права на розвиток правової системи України ще з часів введення тут магдебурзького права. Зокрема, перу А. Яковліва належить декілька робіт, що стосуються питань суду, права і судочинства України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.

Д. Дорошенко у працях, виданих німецькою та англійською мовами, широко популяризує висновок А. Гальбана про позитивний вплив німецького права на розвиток суспільного життя в містах України, відводячи йому організуючу роль. Він надав також огляд літератури до історії німецького права в Україні [14].

Значну увагу впливам німецького права на розвиток правової системи України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. приділяв у своїх працях А. Яковлів, який показав історію рецепції німецького права, охарактеризував його основні пам'ятки, впливи, роль і значення цього права у судовій практиці. Він зупинився також на опрацюваннях німецького права українськими юристами XVIII ст. і доводив його вплив на кодифікацію права в Україні. Історик прагнув довести, що оскільки при складанні зводу „Права, за якими судиться малоросійський народ” використовувалися Статути Великого князівства Литовського і магдебурзьке право, то цей звід необхідно вважати одночасно пам'яткою кодифікації німецького права, яке український народ адаптував і втілював у власний національний кодекс [15].

Вивченню судоустрою, права і процесу України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. присвятили свої праці і польські дослідники 20-х рр. XX ст., серед яких – Я. Адамус, який, намагався заперечити вплив права Київської Русі на Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Праці Ю. Рафача і С. Кутшеби також мають певний інтерес.

Значний вклад у вивчення пам'яток права України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. внесли радянські дослідники. Особливий внесок зробив М. Василенко. Перу вченого належить ряд досліджень, виданих до 1917 р., але найбільшою його заслугою є публікація матеріалів до історії України-Гетьманщини та українського права XVII –XVIII ст.ст. в післяжовтневий період. Дослідження, які розпочав М.Василенко, ще не закінчено. Він зібрав і видав лише частину важливих пам'яток матеріального і процесуального права. Опублікований вченим матеріал вартий уваги, але вчений не надав його наукового аналізу [1].

Ряд радянських дослідників займалися вивченням Статутів Великого князівства Литовського, магдебурзького права, звичаєвого права, а також деякими законодавчими актами окремих гетьманів, однак процесуальному праву і безпосередньо судочинству певний час належної уваги не приділялося. З 1930 по 1958 р. включно не з'явилося жодної праці українських радянських авторів, присвяченої питанням права України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. Тільки пізніше було опубліковано окремі статті і монографії. Здебільшого в них розглядається історія виникнення і загальний зміст „Прав, за якими судиться малоросійський народ”, а в деяких надається характеристика цієї пам'ятки права. Серед досліджень науковий інтерес являє собою робота В. Месяца з історії кодифікації права в Україні у першій половині XVIII ст. [6]. Дослідник відшукав оригінал „Прав, за якими судиться малоросійський народ”, а також інші матеріали кодифікації, що дозволило йому глибше вивчити цю пам'ятку права, дослідити джерела, тобто ті збірки права, з яких взято ряд норм до „Прав, за якими судиться малоросійський народ”, розкрити їх зміст, надати їм характеристику. Вчений з'ясував весь хід кодифікації, показав причини кодифікації права в Україні. Щоправда, у праці цього вченого зовсім мало уваги приділено питанням процесуального права.

Певне значення для популяризації пам'яток права мають окремі статті, присвячені

кодифікації права в Україні-Гетьманщині. У них висвітлено історію створення зводу „Прав, за якими судиться малоросійський народ”, а також викладено його короткий зміст. Зазначається, що відповідно до загального соціально-економічного і політичного розвитку України-Гетьманщини та високої юридичної техніки цей звід законів є однією із цінних пам’яток української культури XVIII ст. Інформаційний характер має повідомлення В. Кульчицького про „Суд і розправу” Ф. Чуйкевича [4]. Автор підкреслює, що ця праця відомого юриста була підставою для введення в Україні в 1763 р. так званих статутових судів і що за проектом, близьким до того, який запропонував Ф. Чуйкевич, в 1760 р. здійснено реформу генерального військового суду.

Питання кодифікації права в Україні-Гетьманщині у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. досліджував також А. Ткач, який розглядав не тільки „Права, за якими судиться малоросійський народ”, але й усі інші пам’ятки права, що з’явилися пізніше. Крім того, він опублікував розвідку про „Екстракт малоросійських прав”, складений в 1767 р. О. Безбородьком за розпорядженням президента Малоросійської колегії П. Румянцова, в якій розкрив історію появи цієї збірки права, а також надав її короткий зміст [13].

Таким чином, праці радянських дослідників дають уявлення про правову систему України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст., зокрема, про пам’ятки права того часу, дають можливість ознайомитися з їхнім змістом.

Важливий внесок у вивчення пам’яток права України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. зробили сучасні дослідники. Серед них, у першу чергу, слід виокремити П. Музиченка, дослідження якого присвячені проблемі застосування магдебурзького права на українських землях в указаний часовий період, застосуванню правових норм Статутів Великого князівства Литовського як джерел права України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. [7]. Монографічне дослідження М.М. Кобилицького присвячено ролі та місцю магдебурзького права у формуванні правової системи України-Гетьманщини [3].

Вивченню найбільш важливих інститутів та галузей права України-Гетьманщини присвятили свої праці такі вчені як А. Рогожин, І. Бойко, В. Чехович, С. Ковальова, Н. Долматова та ін. Серед основних проблем, яким присвячені праці вказаних вчених, слід виділити: проблему права власності, як інституту цивільного права Гетьманщини, проблему застосування норм процесуального права судовими органами, проблему розвитку зобов’язального права та засоби забезпечення виконання зобов’язань, суд та судочинство в українських землях тощо.

Значний внесок у вивчення правової системи України-Гетьманщини зробили автори низки дисертаційних досліджень у цій сфері: І. Бойко, О. Биркович, О. Волощенко та ін. Найбільш цікавим видається дослідження, здійснене І. Бойко, яке стосується розвитку цивільного права та його регламентації за „Правами, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р. У своїй праці І. Бойко намагається охарактеризувати основні інститути та норми цивільного права Гетьманщини, закріплені у Кодексі 1743 р. (так автор називає звід „Права, за якими судиться малоросійський народ”), практику їх застосування у процесі регулювання відповідних суспільних відносин, а також проаналізувати причини та умови укладання цієї пам’ятки права, визначити місце і роль цивільного права Гетьманщини за Кодексом 1743 р. в історичному контексті розвитку українського права.

О. Биркович у своїй дисертації „Судова система української держави (Гетьманщини) 1648 – 1657 рр.” з’ясує суспільно-політичні умови, в яких відбувався процес становлення судової системи Гетьманщини, визначає політичні та ідеологічні чинники, які впливали на її формування, показує вплив досягнень української суспільно-політичної та державно-

правової думки на становлення системи судочинства тощо. Це дослідження має велике значення для вивчення процесуального права України-Гетьманщини в XVII ст.

Дисертаційна робота О. Волощенко присвячена праву монастирської земельної власності на Лівобережній Україні у цей же часовий період. Право власності є одним з основних інститутів цивільного права, а тому ця праця має важливе значення для дослідження правової системи Гетьманщини.

Серед сучасних напрямків дослідження правової системи України-Гетьманщини можна виокремити праці вчених Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України – І. Усенка, І. Музики, К. Віслобокова та ін. Це, насамперед, наукова праця, присвячена аналізу правового звичаю як джерела права України-Гетьманщини [9]. У ній детально характеризуються роль та значення цього джерела права у формуванні та розвитку правової системи, аналізуються точки зору різних учених стосовно позитивного та негативного впливу звичаєвого права на правотворчі процеси в Україні-Гетьманщині.

Отже, можна констатувати, що історіографічний аналіз представляє собою вельми важливий елемент дослідження проблеми формування та розвитку правової системи України-Гетьманщини. Саме за допомогою різних історичних та історико-юридичних джерел можна здійснити всебічне та об'єктивне дослідження поставленого питання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII – XVIII в.в. / Василенко М. – К., 1921. – 566 с.
2. Кистяковский А.Ф. Исследование „Прав, по которым судится малороссийский народ” / Кистяковский А.Ф. – К.: Университетская типография, 1879. – 276 с.
3. Кобилецкий М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження / Кобилецкий М. – Львів: ПАІС, 2008. – 406 с.
4. Кульчицкий В.С. „Суд і розправа” Ф. Чуйкевича – пам'ятник українського права XVIII ст. / Кульчицкий В.С. – Львів, 1961. – 290 с.
5. Лашченко Р. Лекції по історії українського права / Лашченко Р. – Прага, 1924. – 436 с.
6. Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / Месяц В. – К.: ВИНТИ, 1964. – 378 с.
7. Музиченко П.П. Магдебурзьке право в Україні / П.П. Музиченко // ЮЕ. – К., 2001. – 246 с.
8. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743 р. / Національна Академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К.: Глобус, 1997. – 547 с.
9. Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. / За ред. І.Б. Усенка / І.Б. Усенко, В.Д. Бабкін, І.В. Музика, Т.І. Бондарук, О.О.Самойленко, М.Д. Ходаківський, К.А. Вислобоков, О.М. Волощенко. – К.: Наукова думка, 2006. – 279 с.
10. Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року. Історико-правове дослідження / Рубаник В.Є. – Х.: Консум, 2002. – 564 с.
11. Слабченко М. Судівництво на Україні XVII – XVIII вв. / Слабченко М. – Х., 1919. – 461 с.
12. Теличенко І. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов / И. Теличенко // Киевская старина. – К., 1888. – Т.22. – 462 с.
13. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / Ткач А.П. – К.: Основа, 1968. – 344 с.
14. Doroschenko D. Das deutsche Recht in der Ukraine / Doroschenko D. – Berlin, 1934. – 462 s.
15. Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im XVI – XVIII Jahrhundert / Jakowliw A. – Leipzig, 1942. – 532 s.